СИМА М. ЋИРКОВИЋ
SIMA M. ĆIRKOVIĆ

СРБИЈА И ЦАРСТВО

LA SERBIE ET L'EMPIRE

Отисак из ГЛАСА CCCLXXXIV Српске академије наука и уметности,
Одељење историјских наука, књ. 10

Extrait du GLAS CCCLXXXIV de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts,
Classe des Sciences historiques, № 10

БЕОГРАД
1998

Глас CCCLXXXIV Српске академије наука и уметности,
Одељење историјских наука, књ. 10 – 1998.
Glas CCCLXXXIV de l'Académie serbe des sciences et des arts,
Classe des sciences historiques, N° 10 – 1998

СИМА М. ЋИРКОВИЋ

СРБИЈА И ЦАРСТВО

Када се не би посебно ограничила и прецизирала, тема би могла да укључи целокупну српску средњовековну историју, јер од досељења Словена па до пада Цариграда 1453. нема ниједног раздобља у коме не би била актуелна питања о односима Срба и Царства. Има, у ствари, дугих раздобља у којима се мора говорити о Србији у Царству и кратких у којима се можемо бавити Царством у Србији. За тако широко постављену тему недостаје времена, па се морамо ограничити на оне основне линије српског развитка које су могле имати утицаја на промене извршене 1346. године, којима је посвећен овај наш мали скуп.

Сврха нашег враћања теми о проглашењу Царства није величање или преоцењивање тих далеких догађаја већ настојање да се они што тачније и потпуније разумеју, а њих је далеко теже схватити и објаснити него што су то мислили наши претходници из прошлог столећа. Тада су подаци из извора XIV века без много колебања стапани са представама свога времена о државама, њиховој снази и супарништвима, о облицима уређења, системима равнотеже снага и сл. У међувремену се понешто научило; боље се упознала српска историја до XIV века; откривен је некад запостављени византијски свет; сагледане су огромне разлике између друштава које раздваја пет столећа; уочене су бројне и различите димензије о којима треба водити рачуна; нађени су аспекти погодни за осветљавање и описивање збивања. Једно од питања која су се наметнула тицало се места и значаја догађаја из 1345–46. у укупном српском развоју. Да ли је уздизање у царски ранг са свим пратећим појавама природно проистицало из дотадањег историјског тока или је то искакање, преврат једног амбициозног владара и његових сарадника. Од XIV века историјско мишљење код Срба осцилује између одобравања и дивљења и критике и осуде.

Природно ми се чини да се дуги низ питања започне истражујући како су се у српској средини стицале и развијале представе о Царству из којих су могле потећи мисли и планови да се владар крунише за цара и да се држава преуреди по обрасцу Царства. Примање хришћанства је омогућило виђење Царства изнутра, и то кроз оне најосновније библијске и

литургијске текстове неопходне у верском животу. Уколико је хришћанско просвећивање узимало више маха, уколико су поуке и препоруке дубље продирале, утолико је више информација стизало о Царству, истина фрагментарних и слабо повезаних. Оно што се сазнавало о Царству није се односило на облик државног уређења, чак ни на одређену државу у неком плуралистичком свету, већ на велику целину оних који су били „народ божји" у старозаветном контексту, или оних који су чинили цивилизовани свет у римском видокругу, или оних који су примајући крст добили наду у спасење.

Када су Срби крајем IX века ушли у хришћанску заједницу, она је имала за собом дугу историју, којој је под Константином Великим христијанизовано Царство било нека врста стожера око кога се свет окретао. Прошлост тога Царства, накалемљена на библијску визију, која на почетку има Стварање света, а као преломни догађај живот, страдање и васкрсење Христово и коме следује крај у другом доласку Христовом и Страшном суду, могла се упознати помоћу византијских хроника које су у словенске језике преношене од времена када је Царство први пут у великој мери заокупило Словене, када је Симеон огромном државом коју су његови бугарски претходници створили на Балкану изнудио царско крунисање и учешће у Царству. Приступачни су постали историјски текстови Нићифора Патријарха, Георгија Монаха, Симеона Логотета, а прикључиће им се касније списи Зонаре, Манасе, Малале, нови преводи Хамартола.[1]

Они који су умели да читају или су били вољни да слушају дуга и монотона казивања летописаца, сазнавали су о томе како су цареви владали, са каквим достојанственицима и установама, како су се бринули о цркви и чистоти вере, а понајвише о томе како су време проводили у ратовима. Панорама светске историје примана из византијских хроника, учинила је рељефнијом разлику између Царства, које чине сви хришћани, у коме је много различитих родова и језика, и „изабраног народа" чије је вође сам Бог бирао, подржавао, помагао, установљивао преко њих династије.[2]

У визијама светских хроника тај јаз се премошћивао смењивањем царстава, вавилонско је заменило меданско, њега Александрово, иза кога долази римско, које у нашим старим текстовима обично зову грчким, и које, упивши у себе сва претходна, преокретом под Константином Великим, постаје посвећено и намењено да траје до краја света.[3] Ту исту поруку о дуготрајности једног Царства носили су и други мање званични, али ништа мање утицајни текстови. Мислим на различита пророчанства и откровења која су наговештавала крај света и Страшни суд, предсказивала

[1] Уп. Hronike (vizantiske), *Enciklopedija Jugoslavije* IV, Zagreb 1959, 31–32 (Ђ. Сп. Радојичић); M. Weingart, *Byzantské kroniky v literature cirkvenoslovanske* I–II, Bratislava 1922–1923; М. Бошков, *О словенској рецепцији хронике Јована Зонаре (О рукописима, редакцијама и именовању њеног жанра)*. Прилози проучавању српско-руских књижевних веза X–XX век, Нови Сад 1993, 105–132 (са даљом литературом).

[2] G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le »césaropapisme« byzantin,* Paris 1996, 33–73.

[3] На истом месту 166–168, о легендама о Константину уп. G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Etude sur le recueil des »Patria«*, Paris 1984.

знаке по којима се њихово приближавање препознаје.[4] Један Западњак, посетилац Цариграда у X веку, сведочи о раширености и популарности међу Грцима и Сараценима разних „виђења" у којима је записано колико ће поједини цареви владати и каквим догађајима ће им бити владавина испуњена.[5]

Уводни делови тих пророчанских и апокалиптичких текстова били су веома сажете визије светске историје, подељене на периоде од 1000 година (тисуштница или век). Прву је испуњавао Адам (930 година), друга се завршавала Потопом, трећа грађењем Куле Вавилонске са познатим завршетком, седма је резервисана за крај света. У оних преосталих 3000 година је велика динамика смењивања и стапања царстава све до онога Константиновог, које је сам Бог освештао крунисањем.[6] Таква визија историје пружала је прилике за разноврсна порицања легитимитета царствима пагана, неверника или варвара и за наглашавање спасоносне мисије хришћанског Римског Царства.[7]

Како су се текстови овога рода дуго употребљавали, прилагођавали измењеним приликама, подешавали према интересима разних средина, није необично што су употребљавани за полемику. Тако се сусреће насупрот пропагирању једног светског хришћанског Царства, чији је владар намесник Божји на Земљи, и учење о томе да су три законита царства на свету одговарајући Светом Тројству: грчко, које одговара Богу Оцу, аламанско (у неким верзијама иверско-грузинско), које одговара Сину, и бугарско, које одговара Светом Духу. У томе су препознавали заметак велике периодизације Ђоакина де Фјоре на доба Оца, Сина и Светог Духа, и учења о три Рима.[8]

[4] A. Vasiliev, *Medieval Ideas of the End of the World*, Byzantion 16 (1942–43) 462–502; P. Alexander, *Historiens byzantins and croyances eschatologiques*, Actes du XIIe Congres international d' etudes byzantines II, Beograd 1964, 1–8; остало ми је неприступачно: G. Podskalsky, *Die byzantinische Reichseschatologie*, München 1972.

[5] Liutprand: habent Graeci et Saraceni libros, quod δράσεισ sive visiones Danielis vocant, ego autem Sybyllinos in quibus scriptum reperitur, quot annos imperator quisque vivat, quae sunt futura eo imperante tempora [...] цитирано у В. Истринъ, *Откровенiе Мефодия Патарскаго и апокрифическiя виденiя Данiила въ византийской и славяно-русской литературахъ. Изследованiе и тексти,* Москва 1897, стр. 254.

[6] Поред текстова које је штампао В. Истрин (уп. претходну напомену) треба узети у обзир и текстове које је објавио Н. С. Тихонравов, *Памятники отреченной русской литератури* II, Санктпетербург 1863. Стара домаћа и новија бугарска издања забележена су у: В. Тъпкова-Заимова – А. Милтенова, *„Пророчествата" въ византийската и въ старобългарската книжнина,* Palaeobulgarica 8 (1984) 3, 23–32; S. Ćirković, *Kraj veka – kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1996) 11–24.

[7] Као варварска царства која ће бити прогутана наводе се Турци, Авари, Бугари.

[8] R. W. Pope, *Bulgaria: the Third Christian Kingdom in the Razumnik – Ukaz*, Slavia 43 (1974) 141–153; Исти, *A Possible South Source for the Doctrine: Moscow the Third Rome*, Slavia 45 (1975) 246–249; издање текста: А. Милтенова, *„Разумник – Указ" (Текстологическо проучване. Издание на старобългарския текст)*, Palaeobulgarica 10 (1986) 34–39; Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенски сшари шексш о шри царсшва на свешу*. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 33–36; Р. Грујић, *Леīенда из времена цара Самуила о ӣореклу народа*, Гласник Скопског научног друштва 13 (7) (1933) 198–200.

Из српских текстова, који директно или индиректно говоре о перцепцији Царства кроз све поруке и поуке, може се закључити да је највећи значај приписиван непосредности у односу с Богом, питању да ли је византијски цар Божји намесник на земљи, од кога зависе сви други владари, или су, по старозаветном обрасцу, владари свих народа изабраници Божји. Српски одговор се може наћи у познатом одломку хиландарске повеље и житија Немањиног: „У почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој, благослови их и даде им власт над свом својом твари, постави једне за цареве, друге кнезове, остале за владике (= господаре) и свакоме даде да напаса стадо своје и да га чува од сваког зла које би наишло на њега. Зато, браћо, премилостиви Бог утврди Грке царевима, Угре краљевима и сваки народ раздели, закон даде и нарави уреди и господаре над њима по обичају и закону постави својом премудрошћу“.[9]

У другу велику категорију спадају поуке о Царству стицане из непосредних политичких односа, редовног саобраћања српских владара и византијских царева. Ту се, наравно, мора рачунати са динамиком, јер Царство није остајало једнако, а још више и брже се мењала српска држава. Почетак је и ту у времену покрштавања, које је имало изразиту политичку димензију. Говорећи о Василију I (867–886) цар Константин VII Порфирогенит повезује у чвор покрштавање, потчињавање царевој власти и хришћанско легитимисање затечених владарских родова: „када су сви добили божанско крштење и опет дошли под ромејску власт“, цар је наредио да „владају архонти из реда њихових саплеменика“, они „које сами изаберу и на одговарајући начин устоличе“.[10] Владари Срба су у том наметнутом византијском моделу имали положај и улогу царских локалних намесника, њима византијски цар упућује „наредбе“, а не писма као владарима Руса, Угара или Печенега, за њих је цар „господар“ док се у обраћању овим другим титулише као „цар Ромеја“.[11] Такав однос се одржавао у нормалним приликама више од два столећа, а један од његових видљивих израза било је укључивање српских владара у чиновничку хијерархију додељивањем (и прихватањем) титула „патрикија“ односно „протоспатара“, какве су носили Михајло Захумски у X и Михајло Зетски у XI веку.

Крајем XII в. примењује се и на Србе други модел: укључивање у царску породицу путем брака владара са царском рођаком. У томе се може видети одраз промењеног односа снага – оно што су одлучно одбијали у X в. византијски цареви XIII в. су користили као уобичајено политичко средство. Немањин син Стефан је ожењен царском синовицом, а царски зет ће постати тек услед преврата у коме је Алексије III постао цар.[12] Брачне везе двеју владарских породица пружале су мо-

[9] *Списи св. Саве*, ed. В. Ћоровић, Београд – Ср. Карловци 1928, 1.

[10] *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд 1959, 79–80 (Б. Ферјанчић).

[11] *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд 1959, 76–78 (Б. Ферјанчић, коментар уз одломке из Књиге о церемонијама).

[12] Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стевана Првовенчаног*, Зборник Филозофског факултета 8/1 (1964) 217–224; Исти, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 141–192; Исти, *Севастократори и кесари у Српском царству*, Зборник Филозофског факултета 11, 1 (1970) 255–269.

гућност да се успостави однос отац – син, што је било блиско византијском идеалу породице владара у којој је цар отац и господар.

Потпуно искакање из византијског хијерархијског система имамо после 1204. када је Византијско Царство било привремено срушено. Симболички израз му је крунисање Стефана Немањића за краља 1217. круном добијеном од папе из руку папског легата. И по титули, и по месту одакле је дошао благослов, и по положају у хијерархији држава, српски владар се нашао изван византијског света. Као угарски владари и српски ће за касније византијске писце бити „кралис“, титула ће му много пута заменити име.[13] Насупрот обновљеној Бугарској, која је егзистирала као паралелно Царство, настављајући државу Симеона и Петра, Србија је према обновљеној Византији (1261) стајала приближно као раније Угарска. Као што је била видљива разлика у рангу владара тако је била видљива једнака природа њихове власти, и један и други били су владари „по милости Божјој“.[14]

Обновљена Византија у настојању да се наметне и одржи као водећа сила настављајући традиције Царства мора да враћа српске краљеве у породицу владара путем династичких бракова. На тај начин се могао наметнути положај оца, тражити предност за наследнике византијских принцеза, признавати територијалне уступке у виду мираза и сл. Већ Урош I уговара брак са принцезом за свога млађег сина, Милутин крајем XIII в. постаје царски зет и тиме се поноси у својим повељама наглашавајући да је син и зет васељенског цара кир Андроника (II).[15] Са тим типом односа приближили смо се преломном догађају, коме је посвећен овај скуп. Отац Душанов је прво зет бугарске царске породице, а затим, поставши удовац, следи стопе свога оца и постаје зет Палеолога.

Зашто је потребно, расправљајући о теми Србија и Царство, толико пажње посвећивати брачним везама и породичним односима? Једним делом и због промена које су се десиле у Царству, где се одавно усталила наследност царске власти, афирмисала династија, комбиновала са старим римским обрасцима дајући савладарство као особену појаву.[16] На челу Царства је био колектив у коме се уз „великог цара“ налазе један или чак два цара као савладари са одређеним правима и компетенцијама, али без посебне територије, бар до унутрашњих ратова XIV века.[17] Византолози су се много трудили око савладарства и династије у последњем периоду, свој допринос су дали наши научници, али ја морам избећи по-

[13] Види бројне примере код писаца XIV века у: *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986.

[14] О српским владарима „по милости божјој“ уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића, Дипломатичка студија*, Београд 1997, 60–99 (докторска дисертација одбрањена 1996).

[15] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vindobonae 1858, 79–80; С. Новаковић, *Законски споменици српских земаља средњега века*, Београд 1912, 391, 477, 479, 480, 482.

[16] Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384.

[17] Тек у уговорима између Андроника II и Андроника III 1321. предвиђена је територијална подела међу савладарима, чак успостављена контрола на граници. Уп. ВИНЈ VI, 314.

дробније приказивање да бих пратио оно што ми се чини важно за разумевање Душанових амбиција.

Из једног спора између византијског цара Андроника III и бугарског цара Михајла, који препричава цар Јован VI Кантакузин, познавалац традиција Царства и наглашени бранилац његових права, види се колико је реално и колико широко схватана породица владара још 1328. Бранећи се од византијских захтева да врати један гранични град, Михајло је поручивао да су његова жена и цар Андроник III деца истог оца те да би било праведно да и она добије део очевог наслеђа. Византинац је на то узвраћао да је спреман да зету препусти не само град око кога се споре, него и друге градове „да их заједнички имају", али да призна да је Андроник III изнад њега по *ромејском закону*. Кантакузин даље објашњава да тај *ромејски закон* тражи да цареви синови најстаријег по годинама називају царем и да му се покоравају и служе.[18] Ако Михајло хоће да буде „роб" (као сваки поданик) и да Андроника назива царем, предаће му градове и земље. Бугарин је одговорио да пошто је он цар не приличи му да буде под влашћу другога.

Епизода је значајна због тога што показује да је са византијског становишта пресудно било признавање власти врховног цара. Укључивањем у породицу могло се постати судеоник у царској власти, без обзира на то што је бугарски владар господарио другом територијом, што није потицао из династије (био је зет); што није био Византинац пореклом и образовањем. То је, дакле, било карактеристично за представе о Царству и царској власти у време када је долазио на власт Душан, који је Византију познавао из детињих година проведених у Цариграду, док је из бугарског царства потицао преко мајке Теодоре. Пред очима је имао два царства, једно од кога је сва идеологија једног јединог царства потицала и друго, које је својом егзистенцијом доказивало да су могућа и друга царства.

Пре но што се посветимо одгонетању Душанових побуда морамо мало пажње посветити испитивању једне врло распрострањене тезе, по којој је неизбежно било смењивање младе и снажне српске државе, која се ширила и јачала, и ослабљеног и немоћног Византијског Царства, које је постало држава другог реда. Царско крунисање и уздизање Србије у ранг царства било би спољни израз смењивања у водећој улози. Настојећи пре 10 година да у сличној прилици разлучим трајне и краткорочне чиниоце који су могли утицати на српски пут ка Царству поредио сам три битна параметра тадање Византије и Србије: територију, економске потенцијале и војну снагу.[19] Не улазећи овом приликом у детаље подсетићу да се показало да је цела српска држава настала на територији отргнутој од власти царева, али да су за нашу тему важна освајања под Милутином (1282–84) и самим Душаном (1332–34, 1342–45). Без обзира на велики стратешки значај, то су биле територије периферијске без изразите улоге у дотадањем развоју Царства.

[18] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I*, ed. L. Schopen, Bonnae 1818, 325–329.

[19] С. Ћирковић, *Србија уочи царства, Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 3–13.

Поређење економских потенцијала показало је да и поред несумњивог привредног успона Србије и опадања Византије две државе нису припадале истом реду величина, Царство је било економски супериорније. Српска краљевина је несумњиво била у предности кад се пореде војне снаге. Византијски цареви су у међувремену изгубили подлогу масовне пронијарске војске тако да су били упућени на одреде савезника и најамнике који су били прескупи. Из историје унутрашњег византијског рата 1328. може се закључити да је 300 добро обучених и дисциплинованих ратника представљало одлучујућу снагу у унутрашњим окршајима. Српски краљ је у то време могао да поведе 15 000 ратника, да узме и трајно држи у служби најамнике професионалне ратнике.[20] Био је несумњиво надмоћан у односу на своје балканске супарнике, али не и у односу на њихове турске савезнике.

Против тезе о предодређености младе и снажне српске државе да смени стару и слабу Византију највише говори понашање самога Душана, који 10 година пре царског крунисања није показивао намере да уводи промене у владарском рангу и односима према Царству. На једном састанку са Андроником III, негде у Србији 1336, он је, по сведочењу Кантакузина, који је био присутан, показивао „велику разборитост и смерност, држао се према цару као господару".[21] Већ 1342. када се уговарало савезништво са Јованом VI Кантакузином, који је почео своје борбе да завлада Царством, Душан је већ полагао право на градове и територије Царства које ће тек освојити.[22]

А када се разишао са Кантакузином, кад се савезништво извргло у огорчено непријатељство, Душан се приближио Палеолозима у Цариграду и са њима се повезао браком веривши сина Уроша, који је тада имао пет година, са сестром младога цара Јована V. Од тада је себе почео да титулише „чесник Грком", што је значило отворене претензије на суделовање у Царству.[23] Била је то даља степеница на путу ка уздизању до царског ранга, оствареном узимањем царске титуле на самом крају 1345. и царским крунисањем на Ускрс 1346. године.

Ако у документима самога Душана потражимо погледе на уздизање, наћи ћемо да су или крајње уопштене или литерарно стилизоване фор-

[20] Поред К. Јиречек, *Историја Срба* II, 110–112; уп. М. Динић, *Шпански најамници у српској служби*, ЗРВИ 6 (1960) 16–28; Исти, *O vitezu Palmanu*, Zgodovinski časopis 6–7 (1952–53) 398–401; С. Ћирковић, *Рат и друштво: најамници и њихова цена, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 349–366.

[21] С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29–30 (1991) 205–212.

[22] Уп. опширне коментаре Б. Ферјанчића и литературу наведену уз казивања Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, ВИНЈ VI, 236–240 и 377–407.

[23] Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 118–120, нап. 31, настављајући студије М. Динића о развоју титуле претресао је хронологију повеља у којима се Душан назива „чесник Грком". Показало се да је Хрељина повеља Хиландару, тобоже из 1336, само привидно изузетак, то је фалсификат израђен на подлози повеље из 1343–1345. Уп. С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.

муле у духу општих места о хришћанским царевима. У једном акту ће забележити време „од коли јест царство ми прјејело краљевство и до царства“,[24] у другом, чија традиција није беспрекорна, споменуто је „како подвигох сан краљевски на царство, и архиепископију на патријаршство и епископије на митрополитства [...][25] У сопственим очима била је то прекретница која се не своди само на промену титуле, него и на промене у целој држави почев од црквених организација.

Нешто више о смислу свог уздизања каже Душан у пропратној речи уз *Законик*, којој је аутентичност одбранио Н. Радојчић.[26] Тај аутобиографски текст, чији почетак није сачуван, извештава о владавини Душановог оца, о рату против седам владара, победи на Велбужду, сукобу с оцем, што је увод осврту на сопствену владу: „И постави ме за господина и владара свој земљи отачаства мога и владах година шеснаест, и потом већом чашћу од Вишњега Свевладара ојачан бих. Као што је и Прекрасног Јосифа мудрошћу оснажио и створио га владарем многим народима и целој власти фараоновој и свему Египту, таквим истим начином, по својој милости, и мене премести од краљевства на православно царство. И све ми даде у руке као и великом Константину цару, земље и све стране и поморја и велике градове царства грчкога, као што и раније рекосмо. И Богом дарованим венцем царским венчан бих на царство у години 6854, месеца априла 14 индикта, на велики и пресветли и радосни празник Васкрсења Христова, благословом и руком преосвећенога патријарха Јоаникија, и свима архијерејима сабора српскога. Исто тако благословом и руком преосвећенога патријарха бугарског господина Симеона и свих архијереја сабора бугарског. И молитвама и благословом свечасног збора Свете Горе Атона, протом и свима игуманима и свима старцима сабора светогорског. Па и од архијереја престола грчкога и свега сабора, који одлучише да ја царствујем. Све се то догодило не по мојој жељи, ни неком силом, него по благослову божијем и других поставише ме царем за сваку православну веру, да славим јединосушну Тројицу у векове. Амин.“[27]

Као што се види, изразита је тежња да се представи да се све десило на законит начин. Истраживачи су одавно идентификовали све поменуте личности и институције осим „престола грчког и свега сабора“, који

[24] Љ. Стојановић, *Сѿаре срѿске ѿовеље и ѿисма* I, 65; исти је смисао израза „до степсанија царства ми на царство“; С. Новаковић, *Хрисовуља цара Сѿефана Душана ѿробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик 9 (1891) 6–7.

[25] Леонид, *Хрисовуља цара Сѿефана даѿа у Скоѿљу 1347. ѿодине*, Гласник СУД 27 (1870) 287–296; С. Новаковић, *Законски сѿоменици* 676–681.

[26] Н. Радојчић, *Реч цара Сѿефана Душана уз њеѿов Законик*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, ed. Н. Радојчић, Београд 1960, 145–162. Радојчићева теза добија сјајну потврду у натпису на саркофагу епископа Атанасија, у коме се понављају поједине формулације из Речи уз Законик. Уп. Р. Грујић, *Полошко-ѿеѿовска еѿархија и Манасѿир Лешак*, Гласник СНД 12 (1932) 33–77.

[27] Превод Н. Радојчића у издању из нап. 26, стр. 142–144. M. Burr није своме преводу на енглески прикључио овај текст. Превод је дат у: S. Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346–1355 Reconsidered*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 115–116.

остају загонетни, поготову ако се не задовољимо тумачењем по коме би се то могло односити на охридског архиепископа. У сваком случају, Душан ни исказаним мислима, ни чином не показује намеру да сруши и замени Византијско Царство. Његово крунисање, по моме тумачењу, само подвлачи, наглашава и формално исказује његово суделовање у Царству, истиче оно својство које је изречено титулом „чесник Грком“. Поред цитираног аутобиографског осврта у прилог таквом тумачењу иду преговори вођени са Светогорцима у новембру 1345. Тада је Душан прихватио поред гарантовања аутономности Свете Горе и имања манастира и „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име а онда и име нашега краљевства“.[28] Душан је прихватао оно што се 1328. тражило од бугарског цара да би био сматран за члана породице царева.

Стицајем околности такав мирни и компромисни улазак у Царство није се могао трајно одржати. У фебруару 1347. Јован VI Кантакузин, љути противник Душанов, загосподарио је Цариградом, наметнуо се за савладара, постао је таст младом цару, и у византијску политику унео све своје непријатељство према Душану. У царевању Душановом то је отворило нову фазу у којој се није могао задовољити улогом судеоника, наступио је као „велики цар“, један у оном низу који започиње Константином Великим. Упадљиво је да његова законодавна делатност почиње 1349. а планови против Цариграда 1350.[29]

Задржаћу се само на једном од многих преосталих проблема у вези са Душановим царским крунисањем, на проблему континуитета српске краљевине. У научној литератури се много дискутовало о подели Душанове државе на земљу цареву, која би се састојала од освојених византијских територија од Скопља до егејских обала, и земљу краљеву препуштену сину, која би обухватала старе земље Немањића од Скопља до Дунава. Проверавајући реалност такве поделе поредио сам текст Душановог законика и Душанову повељу са привилегијама Дубровника, издату 20. септембра 1349, само неколико месеци после Законика, и констатовао два потпуно различита начина третирања „краља“, младог савладара.[30] У Законику он је практично неприметан, у повељи за Дубровник се код сваког помена државне територије спомиње „земља царева и земља кра-

[28] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке ѿовеље срѿских владара*, Београд 1936, 30–35. Општа повеља је издата у новембру 1345. када се Душан називао краљем, али непосредно пре проглашења за цара. Проглашење за цара уследило је после неколико недеља, па је једва вероватно да би Душан за то време битно променио став. Уосталом, сам Душан је у повељи за Ивирон из јануара 1346, када је употребљавао царску титулу, спомињао свој договор са Светогорцима и своју општу хрисовуљу, наглашавао је, дакле, континуитет што подразумева и поштовање својих обећања.

[29] Поново наглашавам потребу да се Душанови односи с Византијом у ово време анализирају на позадини односа између Кантакузина и Палеолога. Познати примери признавања Душанове царске титуле од стране Јована V падају у време сукоба између њега и Јована VI Кантакузина. Уп. сада и Р. Радић, *Време Јована V Палеолоѿа*, Београд 1993.

[30] С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994) 149–164.

љева". При томе се из контекста види да се старе Немањића земље рачунају у „земљу цареву" (залеђе Стона, зетска обала). Очигледно се и у овом наглашеном паралелизму царског и краљевског не рефлектује реална подела државе, већ настојање да се нагласи државни континуитет, важан у односима са Венецијом, која је тада била врховни господар Дубровника.

Тема о Србији и царству укључује у себе и читав низ других предмета о којима нећу моћи да говорим. Многи међу њима су осветљени у општим радовима о Србији, Византији и њиховим односима средином XIV века,[31] други су испитивани детаљно у посебним студијама о царској титули, о достојанствима преузетим са византијског двора, о византијским обрасцима српске царске канцеларије, о пореском и административном систему итд. Све што се у српској држави дешавало у другој половини Душанове владе било је на један или други начин повезано са узимањем царске титуле и крунисањем. О свему томе се није могло говорити у ограниченим оквирима једног саопштења, морало се ограничити на мали део, на оно што се чинило да није довољно осветљено.

Sima M. Ćirković

LA SERBIE ET L'EMPIRE

Résumé

Dans sa communication l'auteur cherche à mettre en lumière les motifs des souverains serbes et à expliquer la proclamation de l'empereur (1345) et son couronnement (1346). Il trace les voies par lesquelles les idées sur l'empire universel se sont implantées dans le milieu serbe (histoire du monde chrétien, chroniques mondiales, prophéties, expériences pratiques de la vie politique). L'acceptation de l'idée sur l'empire universel se manifestait par la soumission au pouvoir impérial et par l'inclusion dans l'hiérarchie byzantine administrative et celle de la cour. La résistance à la même idée se manifestait par l'opinion que tous les souverains sont proclamés par Dieu avec le même devoir, bien que de rang différent, et surtout en s'opposant au système hiérarchique byzantin par la prise de la couronne royale et cela encore des mains du légat du pape (1217).

[31] Догађаје у Србији 1346. ставио је у реалну перспективу већ К. Јиречек, *Исӣорија Срба* I, 211–236. Византијска позадина је рељефније приказана у Г. Острогорски, *Исӣорија Визанӣије* 465–495, и G. Ch. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington 1984 (Athens 1995), а нарочито: G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle*, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Oxford 5–10 September 1966, London–New York–Toronto 1967, 41–55; G. Ch. Soulis, *Supplementary Paper*, на истом месту 57–61. Поједине теме су одјекнуле и у прилозима у зборнику радова са симпозија: *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996. О проблемима царства после Душана уп. Р. Михаљчић, *Крај Срӣскоӣ Царсӣва*, Београд 1989².

Au cours du XIIIe siècle, le retour au système hiérarchique byzantin se réalisait par les mariages des princes serbes avec des princesses byzantines, ce qui signifiait leur affiliation indirecte à »la famille du souverain«. Le grand-père et le père de Dušan, les rois Milutin et Stefan Dečanski, se sont contentés du rôle de beau-fils et de cousin impérials. Même Dušan reconnaissait le pouvoir suprême de l'empereur byzantin et se comportait de la sorte (1336). La participation dans les conflits intérieurs byzantins, d'abord en supportant Syrgiannes et ensuite Jean Cantacuzène en 1342, avait découvert la nature du pouvoir impérial contemporain, qui se manifestait en partage du pouvoir et en révivication de »la famille du souveran«. Après la rupture avec Cantacuzène et les fiançailles de son fils Uroš avec une princesse byzantine, Dušan avait pris le nom de »česnik Grkom« et se présentait comme participant (particeps) au pouvoir impérial. Sa prise du titre de l'empereur et son couronnement représentaient la continnuation de ce rôle, mais la prise de Constanntinople par Cantacuzène au commencement de 1347 avait déjoué la participation de Dušan dans l'empire; par son inimitié avec Cantacuzène il était obligé d'être contre-empereur, autocrate, comme le souverain bulgare.